

С. І. Грабовський

Комітет державної безпеки СРСР

КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ СРСР – союзно-республіканський орган управління у галузі державної безпеки. Засн. 1954 шляхом виокремлення з МВС СРСР низки упр., служб і відділів, ліквідований 1991. Об'єднав 14 комітетів держ. безпеки респ. СРСР. Був карал., контррозвід. і розвід. структурою, що забезпечувала внутр. стабільність рад. ладу шляхом придушення реал. та можливої опозиції і захищала важливі зовн. (політ., екон., ідеол.) інтереси СРСР. КДБ став безпосеред. спадкоємцем аналог. за функціями структур, сформов. більшовиками невдовзі після захоплення влади на більшості тер. колиш. Рос. імперії, – [ВЧК–ОГПУ](#) та *Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР*. Створений при РМ СРСР, КДБ офіційно мав статус нижчий, ніж мін-во. Лише 1978 тодіш. його голова [Ю. Андропов](#) домогся підвищення статусу і виведення очолюваної ним структури з підпорядкування уряду (у такому вигляді КДБ проіснував майже до розпаду СРСР).

Від 1930 до складу органів держ. безпеки СРСР входив [ГУЛАГ](#), який, окрім репресивно-карал., виконував ще й надзвичайно важливу екон. функцію, виступаючи одним із гол. рушіїв економіки сталін. доби (остаточно розформований 1960). Власне КДБ номінально не мав своїх таборів, але реально контролював ті з них, де утримували політ. в'язнів (офіційно у СРСР їх не існувало, але в документах КПРС і КДБ вони фігурували як «антисовєтчики»). КДБ СРСР очолювали І. Сєров (1954–58), *О. Шелєпін* (1958–61), *В. Семичастний* (1961–67), Ю. Андропов (1967–82), *В. Федорчук* (1982), *В. Чебриков* (1982–88), *В. Крючков* (1988–91), *В. Бакатін* (1991). У сталін. часи органи держ. безпеки з «бойового загону партії» і «караючого меча диктатури пролетаріату», якими вони були на поч. своєї діяльності, перетворилися на знаряддя приборкання самої партії та ЗС Й. Сталіним і нечислен. групою його найближчого оточення (*В. Молотов*, *Г. Малєнков*, [Л. Каганович](#) та ін.). НКВС і його Гол. упр. держ. безпеки стали чільним інструментом терору 1937–38, хоча й самі зазнали чисток з метою досягнення беззастереж. покори Й. Сталіну. Після смерті останнього партноменклатура (як вища, так і середня) одноставно зійшлася на тому, що подіб. інструмент небезпеч. для неї через свою могутність і особисту відданість парт. лідерів. Відтак КДБ на момент утворення мав відчутно меншу силу й вплив на суспільство, ніж його попередники. Проте вже невдовзі, в останні роки перебування М. Хрущова на чолі КПРС та у перші роки Л. Брежньєва, органи держ. безпеки СРСР помітно посилилися, а у

1970-х і 1-й пол. 1980-х рр. знову стали своєрід. «державою в державі», як за Й. Сталіна, хіба що масштаби репресій істотно зменшилися, змінившись на тотал. стеження за реал. і потенц. інакодумцями та «точкові» репресії й «профілактику».

Мережами штат. і добровіл. сексотів («секрет. сотрудников») КДБ (таєм. вивідувачів і донощиків) було пронизане все суспільство, особливо колективи, де працювали люди з вищою освітою, і студент. середовище. До системи КДБ після її створення увійшли структури зовн. розвідки, внутр. безпеки і контррозвідки, безпеки комунікацій, боротьби з антирад. елементами і сектами, екон. контррозвідки та пром. безпеки, охорони кер. партії та уряду, забезпечення спецзв'язку, охорони Кремля, радіоперехоплення й дешифровки (згодом додалася електронна розвідка), охорони держ. кордону, будівництва військ. об'єктів, а також навч. заклади та н.-д. установи. 1974 створ. спецпідрозділ КДБ «Грім» (згодом відомий під назвою «Альфа»), 1981 – «Вимпел». Офіційно йшлося про антитерорист. спецпідрозділи, фактично – про воєнно-політ. інструменти ЦК КПРС широкого профілю. Так, «Альфа» стала гол. удар. силою здійсненого рад. спецслужбами перевороту в Афганістані 27 грудня 1979, під час якого убито главу держави Х. Аміна і чл. його сім'ї. Вона також брала активну участь у спробі силового придушення нац.-визв. революцій у Литві та Латвії у січні 1991 (в офіц. документах ці операції іменувалися чекістсько-військ.) і низці ін. спецоперацій, за допомогою яких ЦК КПРС та керівництво КДБ намагалися спинити розпад СРСР. Осн. напрями діяльності КДБ за кордоном: розвідка, зокрема пром. шпигунство (рад. наук.-тех. потенціал залежав від «запозичень» зх. наук. досягнень і передових технологій); стеження за дотриманням «правильного курсу» зарубіж. компартіями і корекція його в разі потреби, зокрема й шляхом усунення тих чи ін. лідерів; робота з «агентами впливу» в уряд., парт. і громад. структурах країн Заходу та фінансування певних політ. рухів (напр., у ФРН партія «зелених», яка просувала антиракетну і антиядерну програму, в 1980-х рр. через низку посередників одержувала допомогу з СРСР, хоча її лідери про це не знали); підтримка лівого екстремізму в його терорист. боротьбі проти світ. імперіалізму; ліквідація найнебезпечніших кер. політ. еміграції з союз. респ. (класичні приклади – убивство лідерів укр. націоналістів Л. Ребета 1957 і С. Бандери 1959) та ініціація розколів і конфліктів у антирад. рухах політ. емігрантів; проникнення в оточення зх. лідерів і, за необхідності, їхня дискредитація; забезпечення переведення коштів КПРС і КДБ (т. зв. золота партії) на Захід з метою встановлення залаштунк. екон. і політ. контролю у тих чи ін. країнах світу.

Світ. ліворадикал. рух і лівац. терорист. організації 1960–80-х рр. ніколи б не мали такого розмаху, якби не пряма та опосередк. підтримка з боку СРСР, здійснювана переважно через структури КДБ. Йдеться не тільки про різноманітні визв. фронти т. зв. країн Третього світу, а й про організації терористів розвинених держав Європи та Азії, найвідомішими серед яких були нім. «Фракція Червоної армії», італ. «Червоні бригади», франц. «Пряма дія», бельг. «Бойові комуніст. осередки», іспан. «Група антифашист. опору 1 жовтня», япон.

«Об'єднана Червона армія». Мали безпосеред. контакт структури КДБ і з Баскською лівонаціоналіст. організацією та Ірланд. респ. армією. Досить часто підготовку бойовиків та постачання зброєю й фінансами бойових ліворадикал. груп КДБ здійснював через дружні палестин. організації. Зазвичай напряду чи за допомогою спецслужб держав Варшав. договору проводили спецпідготовку бойовиків легал. КП країн Європи, Азії та Лат. Америки. Згідно зі спогадами останнього голови КДБ СРСР В. Бакатіна, 1991 чисельність співроб. організації становила бл. 480 тис. осіб, серед яких 220 тис. – військовослужбовці прикордон. військ, 50 тис. – війська уряд. зв'язку, 23,7 тис. – три дивізії повітрянодесант. військ і окрема мотострілец. бригада, бл. 1-ї тис. – підрозділи спец. призначення. При цьому 180 тис. співроб. КДБ були офіцерами, 90 тис. – працювали у респ. КДБ. Оператив. склад нараховував бл. 80 тис. осіб, позаштат. агентур. апарат – бл. 260 тис. неглас. співроб. (складався як з рад. громадян, так і з іноземців, останніх – понад 10 тис.). Експерти вважають, що за 10 р. до цього чисельність КДБ була приблизно вдвічі більшою. 1989–91 КДБ, очолюваний В. Крючковим, докладав чимало зусиль для збереження СРСР. Їхнім апофеозом стало створення [ГКЧП](#), який спробував 19 серпня 1991 захопити владу, однак путч закінчився невдачею, наслідком чого стало пришвидшення розпаду СРСР, а відтак – і розпуск КДБ. На думку низки укр., рос. і зх. дослідників, незважаючи на формал. ліквідацію, КДБ не припинив існування та в 2-й пол. 1990-х рр. відродився у РФ під назвою Федерал. служби безпеки (ФСБ).

Рекомендована література

1. Гордиевский О., Эндрю К. КГБ: разведывательные операции от Ленина до Горбачева. Москва, 1999;
2. Блан Е. Родом із КГБ. Система Путіна / Пер. з франц. К., 2009;
3. Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу / Пер. з англ. К., 2009;
4. Млечин Л. Председатели органов госбезопасности. Москва, 2011.

Бібліографічний опис:

Комітет державної безпеки СРСР / С. І. Грабовський // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-4591>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).